

Keserű Bálint

A cseh testvérek és a sziléziai barokk irodalom

A sziléziai spiritualizmus olyan gyűjtőfogalom, amibe beletartoznak a német és a nemzetközi kutatás kedvencei, a barokk misztikus költők Quirinus Kuhlmannig és Angelus Silesiusig, továbbá Jakob Böhmének a filozófiatörténetben mindig is számon tartott követői Abraham von Frankenberggel az élen; de beletartozik a „hivatalos” egyházi célokat nem szolgáló gazdag vallási irodalom, a sok, dogmatikailag többé-kevésbé önálló elmélkedés, a vigasztaló és kegyességi írás, a meditáció. Annál is inkább, mert az említett költők és filozófusok közt sincs olyan, akiknek oeuvre-jéből hiányoznának az ilyen írások. A ma is aktuálisnak érzett, olvasott alkotókról a legtöbb kortárs természetesnek vette és a kutatás újabban szinte fölfedezi, hogy világi motívumokban gazdag költészetük és filozófiájuk a 17. századi vallási megújulás sokrétű irodalmának része.¹

Nagyon erős, de nem egyenletes a sziléziai spiritualizmus szülő-régiójából való kisugárzása (régóta ismert a németalföldi és az angol reakció, arra újabban figyelhattünk föl, hogy a nyugati keresztény kultúrkörön túl is nem nagy késéssel olvasták, fordították, kiadták íróikat²). Vajon bizonyos-e, hogy a déli szomszédság, Magyarország és Erdély teljesen intakt maradt? A német vallási irodalom igen nagy számban van jelen a magyar fordítások és átdolgozások közt.³ Így föltűnő a sziléziai spiritualisták hiánya, s ezért különös figyelmet érdemel a mi tájainkon minden közvetett adat. Az 1690-ben megjelent Daniel Ehregott Colberg⁴ által írott műben, a *Platonisch Hermetisches Christentum*ban mégis találtam ilyen: egy mellékmondatot, ami kétség nélkül a magyar nyelvterületre utal. Eszerint Augustin Fuhrmann „Anno 1658 bey Henrico Betkio eine Rettung der alten wahren Christlichen /

¹ A reformációban csalódott protestáns nemzedékek mindenütt nagy megrázkódtatást éltek át a 16. század végétől a pietizmus kezdetéig, s ez jelentősen hozzájárult egy személyes áhítattal ébresztő és erősen kritikus-önkritikus vallási irodalom létrejöttéhez. A 'Frömmigkeitskrise' terminushoz lásd ZELLER, Winfrid, *Theologie und Frömmigkeit*, Gesammelte Aufsätze, Bd. 1. Marburg, 1971, 85-95 és passim. Zeller és mások kutatásai alapján szolid összefoglalást olvashatunk a következő témáról: "Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung in Deutschland" és ehhez csatlakozva „Die schlesische Spiritualismus im Umkreis Böhmens” Martin Brecht tollából: BRECHT, Martin (Hg), *Geschichte des Pietismus*, Bd. 1. Göttingen, 1993, III-IV fejezetek.

² Az orosz reakcióról gazdag dokumentumanyagot mutat be GILLY, Carlos, *500 Years Gnosis in Europe. Exhibition of Printed Books and Manuscripts from the Gnostic Tradition*, Moscow & Petersburg, Amsterdam: Bibliotheca Philosophica Hermetica, 1993.

³ A wittenbergi ortodox fölfogású szerzők abszolút túlsúlyát állapította meg már THINEMANN, Tivadar, *XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*, = Irodalomtörténeti Közlemények 32 (1922), 63-92; 33 (1923), 22-33, 143-156. Megállapításait nem módosította az újabb kutatás.

⁴ A greifswaldi teológia professzor (1659-1698) adataiban igen megbízható, terjedelmes munkát adott ki. Főellenségnek a keresztény tanításba platon-pogány filozófiát keverő „gonosz vegyészeket” tartotta. Roppant elfogultságát jól jelzi a teljes cím: Daniel Ehregott COLBERG, *Das Platonisch-Hermetisches Christentum*, Frankfurt a. M., 1690.

Catholisch-Evangelischen Religion herausgegeben / welche 1660 ins latein versetzt und der Fürstlichen Siebenbürgischen Witwen dedicirt worden”.⁵ Az idézett sorok még fontosabbá váltak, amikor is a „Dedicirung’ kapsán egy igazán meglepő javaslatra bukkantam.⁶ Lássuk most e részlet szövegét: a latin fordítás indoklását, az erdélyi vonatkozásokat.⁷

Allocutio dedicatoria ad Serenissimam ac Celsissimam Principem ac Dominam, Dominam Susannam Lorantfii, Serenissimi ac Celsissimi Principis Domini Georgii Rakoczii, Dei Gratia Transyluaniae Principis, Partium Regni Hungariae Domini, Siculorumque Comititis, Domini Relictam Viduam.

[...] Reperiuntur sane plurima a Viris singulari pietate, doctrina ac humilitate conspicuis delineata, ita vt praecipuarum Religionum sectatores suis quilibet illorum non destituantur: Ac inde saepius animum meum ea incessit cogitatio, quam & quomodo DEUS Misericors inter singulos Sectatores ejusmodi Pietatis Lumina accenderit, vt vel omnes ac singuli quisquiliis contentionum// ac altercationum relictis ad unam metam tenderent, DEO nimirum placere, ac proximo suo prodesse; quae duo Legis ac Euangelii sola, unica ac immota sunt fundamenta, super quae Vera Christiana Religio ad gloriam DEI unice adstruenda venit. Inter sic dictos Catholico-Romano Pontificios THOMAS DE KEMPIS de Imitatione Christi, inter Lutheranos JOHANNES ARNDIUS de Vero Christianismo, inter Caluinistas seu Reformatos AUGUSTINUS FUHRMANNUS de Antiqua Vera Christiana Catholico-Euangelica Religione, (ut hos tantum e plurimis recenseam) aureos Tractatus, conscripsere; quorum priores duo vario Linguarum idiomate prostant, hic// vero posterior in sola Germanica Lingua prodiit: Qui cum ad manus meas singulari recommendatione peruenisset, nec alio idiomate quam Germanico lucem aspexisse intellexissem, partim jucundo instinctu, partim voto Amici singularis, Viri Generosi ac Nobilissimi Aulae Serenissimi Transyluaniae Principis singulariter Familiaris, eam in me suscepi Prouinciam, vt eundem Latina Lingua, & quidem studio simplicissimi styli, etiam pro rudioribus hac in parte capacis, in publicum donarem. Postquam vero perspectum habeam, Serenissima Princeps, nunquam non cordi ac curae Celsitudini Vestrae fuisse, vt verum Cultum Diuinum, ac hujus se-// minaria in fundandis Scholis sollicite propagaret, Ejusque, sollicitudinis auritus ac oculatus sim testis, statim in ipsa suscepta provincia mecum cogitaueram ac constitueram, Tanti Viri partum hocce Latino colore pia intentione ac submissa Devotione *Nomini CELSITUDINIS VESTRAE* Serenissimo inscribere, vt *Vestrae Serenitatis* radiis ii, qui malitia sua propria caecutientes, vel salutare hoc scriptum, vel exiguum opellam meam improbare auderent, aut ad melius pieque sentiendum illustrarentur aut in maligna cordis ipsorum duritie penitus confunderentur. Nullus dubito, quin scriptum, alique Viris Theologis aliisque Viris Eximiis, seu a Consiliis, seu ab Aulae Cu-// ris, ad latus CELSITUDINIS VESTRAE existentibus

⁵ „1658-ben Heinrich Betke a régi, igaz katolikus-evangélikus kereszténység *védelmében* egy iratot bocsájtott ki, amit azután 1660-ban latinra fordítottak és az erdélyi özvegynek ajánlottak”.

⁶ Rediuius / CHRISTIANISMUS /Antiquae, Verae, Christianae, Catholico-Euan- / geilicae Religionis /Anno MDCLX. Az erdélyi fejedelemszonyhoz írott ajánlás után a második címlapon a német cím is szerepel: Vindiciae / Antiquae, Verae, Christianae, Ca / tholico-Euangelicae / RELIGIONIS / Aduersus nonnulla impedimenta / Qae sub bellis-Religionis Specie /Satanas tacite disseminauit / Secundum Dei Verbum Spi- / ritumque conceptae / per / AUGUSTINUM /FUHRMANUM / Pastorem Tscheplowitzensem & Principalis Arcis-Tem- / pli Brigensis Diaconum / Ex Germanico Latinae. A latin szöveg is elérhető, a herborni, greifswaldi és hallei egytemi könyvtárak mellett az Országos Széchényi Könyvtárban is van példány: Sign. „Polem. 3779.”

⁷ Az ajánlás teljes szövegével másutt szeretnék foglalkozni, és ott a névtelen fordító azonosítására is kísérletet teszek.

jucunde arrideat, ac illos Fautores reperiat, quorum pia persuasio CELSITUDINEM VESTRAM eo commoueat, vt *Nationi Hungaricae* sua lingua translatum ac typis demandatum prodesse idem scriptum possit [...]

A névtelen abból indul ki az *allocutio dedicatoria* minket most érdeklő részében, hogy „a vitát és a versengést félretéve azt kell inkább meggondolni, az irgalmas Isten miképpen gyújtotta fel a különböző egyházak tagjaiban a kegyesség lángját”. Időben elég messze visszatekintve megállapítja, hogy ilyen szellemű írók többen is voltak; hármát emel ki (talán véletlenül időrendben):

A legkitűnőbb traktátusokat a következők írták: a pápista római katolikusok közül Thomas von KEMPEN Krisztus követéséről, a lutheránusok közül Johann ARNDT az Igaz Kereszténységről, a kálvinisták avagy reformátusok közül Augustin FUHRMANN a régi igaz keresztény-evangélikus vallásról. Az első kettő megjelent már különféle fordításokban, az utóbbi most csak német nyelven olvasható.

Ezután adja elő a fordító a vállalkozást, a latin kiadástörténetét:

Amikor megtudtam, hogy ez utóbbi csak német nyelven olvasható, azt határoztam, részint kitűnő barátomnak, az erdélyi fejedelem kitüntetett familiárusának tanácsára, hogy ezt a traktátust latin nyelven megjelentetem. És mivel jól tudtam, hogy a Fejedelmi Méltóság az iskolák alapításával a helyes istentiszteletet és annak terjesztését szolgálta, s hogy ennek szem-és fültanúja lettem (auritus ac oculatus sim testis), elhatároztam e kitűnő ember művét jámbor szándékkal latinra fordítani és Fejedelmi Nagyságodnak ajánlani. Bizonyos vagyok abban, hogy ez a mű a teológusoknak és más kiváló embereknek –mint például tanácsosoknak és udvari tisztviselőknek- tetszeni fog és Nagyméltóságod is meggyőződik arról, hogy a magyar nép hasznára történék, ha ez az írás az ő anyanyelvükön nyomtatásban is megjelenne.

A szerző és műve

Augustin Fuhrmann 1591-ben született a briegi hercegségben, Ohlau helységben. Teológiát tanult, majd legkésőbb 1616-tól haláláig, 1624-ig, különféle briegi gyülekezet lelkésze volt. Életútja a sziléziai spiritualista szerzők, kiváltképpen a briegiek között kivételnek számított – a többség a világi rendhez tartozott. Ma öt írása ismert,⁸ mind postumus jelent meg, többnyire Németalföldön.⁹ Keltezésük nagyon problematikus.¹⁰

⁸ Elveszettnek tekinthető műve *Vom Baum des sehenden vnd lebenden bzw. 3 Andachten des Innigen ChristTages*. Ez egy Johann Theodor Tschesch levélből következtethető ki, amit ifjabb Lazarus Henckelnek írt, Brieg, 1637. november 10. Idézi KESERŰ, Bálint, *Ein oberschlesischer Spiritualistenkreis um Lazarus Henckel den Jüngeren. Fragen und Hypothesen* = KOSELLEK, Gerhard (Hg.), *Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, Bielefeld, Aisthesis, 2000, 281-292, itt 286. oldal, 17. lábjegyzet.

⁹ BRUCKNER, John, *A bibliographical catalogue of seventeenth-century German books published in Holland*. The Hague, Paris, Mouton, 1971 (Publica Germanica, 13).

¹⁰ Két írás kivételével (*Siebenfacher Seelen-Kampff* és *Brust-Bild der Liebe Jesus*), ezek „anno 1629” keletkeztek.

A fordító a rendkívül igényes fejedelemnőt arról győzi meg, és ez valójában a meghatározó, hogy Fuhrmann a reformátusnak olyan szerző, mint Kempis Tamás a katolikusoknak és Johann Arndt a lutheránusnak.

Az ajánlásnak ez a fordulata megkívánja, hogy a szerző és a mű felekezetiességét kíséreljük meg megállapítani. A szerzőt illetően igen nehéz a válasz: a nehézség fő oka, hogy a briegi és liegnitzi hercegségben, ahol ő élt és működött, az 1610-es évektől a – Brandenburghoz hasonlóan – kálvinistává lett uralkodócsalád határozta meg a felekezeti viszonyokat. Csakhogy az itteni hercegek a brandenburgiaknál is inkább számoltak azzal, hogy az alattvalóik közt abszolút lutheránus többség volt. A konfesszionalizmus korának kellős közepén elég szokatlan viszonyokra kitűnő példa éppen Augustin Fuhrmann pályája. Magában az udvarban kálvinista módon szolgáltatták ki a szentségeket, a genfi zsoltaérok domináltak, bár meghagyták a lutheránus népénekeket is. Nincs mit csodálkozni azon, hogy egy kitűnő összefoglalás úgy rekonstruálja a helyzetet, hogy Fuhrmann egyszerre volt lutheránus lelkipásztor Tschepowitz gyülekezetében és a református briegi udvarban.¹¹ Zeller szerint a kálvinista udvari Schlosskirche második prédikatori állása lutheránusnak volt fönntartva.¹² Nem függetlenül Fuhrmann személyétől a *Briegische Bedencken* című irat körül a közelmúltig gyűrűző vita. Fölöttébb paradox, hogy a hercegség valláspolitikája és hitélete megújításának alapirata körül olyan sziléziai lutheránusok bábáskodtak, mint Abraham von Franckenberg, s rajta kívül, mások közt Fuhrmann szerzősége is gyanúba jött.¹³

Az irodalmi munkásság megítélése valamivel egyszerűbb, mint az életpályáé – legalább is a felekezeti hovatartozás szempontjából. A korai években Fuhrmann gyakran hivatkozik Lutherre. Minden könyve *lényegében* a lutheránus világlátást tükrözi, és semmi sem található bennük, ami más felekezet tanításainak a beszüremkedését jelezné. Korai írásai (amelyek lendületesebbek és színesebbek, mint a *Rettung*¹⁴) merítenek a késő középkor német misztikusaiból, Taulerből, sőt, Eckhart Mesterből, de mégsem gyakrabban, mint

¹¹ lásd KOFFMANE, Gustav, *Die religiösen Bewegungen in der evangelischen Kirche Schlesiens während des siebzehnten Jahrhunderts*, Breslau, Im Selbstverlag des Herausgebers, 1880, 39.

¹² ZELLER, *Theologie*, 118. és 122.

¹³ STRÄTER, Udo, *Meditation und Kirchenreform in der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts*, Tübingen, Mohr, 1995, passim; BRUCKNER, John, *Das von Abraham von Franckenberg herausgegebene Briegische Bedencken (1627) – ein vorpietistisches Dokument?* = BREUER, Dieter (Hg.), *Religion und Religiösität im Zeitalter des Barock*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1995, 143-151, Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 25/1.

¹⁴ A korai írások műfajilag is változatosabbak: egy dialógusban a *religio* mindég alulmarad a lélekkel szemben; egy másikban a lélek és Krisztus beszélgetése verse fordul, aminek következtetése az, hogy Eckhart Mester terminusai és gondolatmenete helyesnek bizonyul; két további Fuhrmann mű közül egyik vigasztaló a írások, a másik pedig a káté-forma kontemplációk műfajába illeszthető.

ekkoriban már az ortodox-lutheránus kegyességi iratok szerzői. Az utóbbiak által igazán veszélyesnek tartott, de a lutheránus egyházon belül kialakult áramlatok közül egynek a követésében marasztalta el őt a fõnt idézett Colberg (ez igen vonzódik Weigelhez). Ennek az „inkvizitornak” a vádját viszont már a kortársak is cáfolták.¹⁵ Jacob Böhme követőjének se mondhatjuk: nem állt se kultuszának szolgálatába, se az utánczó táborába, mint annyian akkoriban. Ez a negatívum Johann Theodor Tschesch (1595-1649) esetében a legfeltűnőbb, aki még Böhme életében hívőül szegődött és Fuhrmannak is első és sokáig egyetlen méltatója volt, aki aztán latin epigramma-sorozatban siratta barátját és mesterét.¹⁶

Mi marad hát, ami hermetikus-platonista rajongóra, másképp gondolkodóra vallana? Első olvasásra alig valami. Másodjára mégis fölfigyelhetünk egy névre, egy közel-kortárséra. Igaz, nem oly ismert e szerzőnév, mint Weigelé vagy Böhmé; de talán segít ez az ismétlődő bibliográfiai helyzet a rejtélyt.

Az azonos gondolkozású szerző Stephan Praetorius (1536-1603) csak halála után harminchárom évvel vált ismertté *Geistliche Schatzkammer* című művével, amit a danzigi Martin Statius postum állított össze. (A megjelentetés ideje megadja a *Rettung* elkészítésének *post quem*-jét: 1637.) Ez a Biblián kívül az egyetlen könyv, amire a késői Fuhrmann ismételt hivatkozik.¹⁷ De ami a legfontosabb: innen származik szerzőnk egyetlen vigasz-szava. A Taufbund mindenki számára mintegy előre biztosíthatná az üdvösséget, a mennyei kincsekben való bővelkedést, a vergődő bűnösnek is, ha elveti a világi javakat és a testi életet.¹⁸ A keresztség, a felkenés azonban a *Rettung* lapjain nagyon átszellemítve fordul elő, néha szinte csak a megértés, az újjászületés szimbóluma. Ez a remény, már-már bizonyosság az ellensúlya Fuhrmannál a fõnálló egyházi viszonyok lesújtó, néha reménytelenségbe hajló diagnózisának. Az egyházi viszonyok drámai ábrázolásának az igaz keresztények egyébként néha átfogó intése ad keretet. Ezekből most csak azokat vizsgálom, amelyek Praetoriushoz kapcsolhatók. Érdekes, hogy a tárgyyszerű hangot néhány esetben fölváltani látszik valami szembesülés egy homályos

¹⁵ Nem igazolja ezt a vádat Zeller észrevétele sem a *Rettung* egy helyéről, mert WEIGEL könyvecskéje *Vom Ort der Welt* itt csakis egyike a lehetséges forrásoknak: *Theologie*, lásd 1. jegyzet, 135, 167. jegyzet.

¹⁶ Fuhrmann halála idejét is innen tudjuk! Az epigrammák teljes kiadása: ZELLER, *Theologie*, 142-144.

¹⁷ Praetoriusnak egy, még életében megjelent művére is találunk hivatkozást (nem csak a *Schatzkammerre*): „Vide *Guldene Zeit* des Steph. Praetori”: „O ihr arme Menschen / wie erkennet ihr so wenig / (...) was die große Herrlichkeit der Christen? was das Recht Christi ist?” lásd: § XXXIX. Ugyanitt, valószínűleg Praetoriusból, egyszer idézi Luthert is, lásd: § XLIII.

¹⁸ Bár Fuhrmann nem szól olyan elszántan, olyan fölszabadult örömmel, mint elődje: „Ich, Stephan Praetorius, rufe aus mit einer Stimme als mit einer großen Posaune, daß uns Gott schon selig gemacht habe in der Taufe durch den Glauben an seinen lieben Sohn, unseren Heiland”. idézi BRECHT, lásd: 1. jegyzet, 128.

más vélekedéssel. Támadó hangot nem használ, valami aggálllyal szemben fogalmaz három esetben: 1. Nem újat tanítunk. Érzékelhető, hogy bibliai hivatkozásokkal ezért zsúfolja tele a szöveget. 2. Nem hirdetjük, hogy a megtért keresztények tökéletesek. 3. A megigazulás igazát nem vitatjuk.

Végül is, a címmel összhangban, a könyv fő mondanivalója az, hogy a fönnálló vallási állapotok tarthatatlanok. Ezt oknyomozás, magyarázkodás nélkül, igen markánsan vési az olvasó eszébe az első és az utolsó rész. A hang itt éppen azzal válik drámaivá, komorrá, hogy nem vádol és intelmekkel nem szólít meg egyetlen személyt, csoportot, nemzeti vagy felekezeti közösséget se; a címben említett háborúról és felelőseiről sincs szó érdemben. Az egyetlen, jó ritmusban ismételt megszólítás: *'O, Mensch!'* bizonyosan tudatos választás volt. Vélhetjük akár, hogy a szerző az emberiséggel társalog. Annál is inkább, mert földrészünkre sincs utalás, s a *kereszténység* szó azért nem hívja elő az olvasó tudatából *Európát* (ahogy a valóságban akkor ez a kettő egyet jelentett), mert a Christ szótó a könyvben oldalanként tucatszor fordul elő és így elveszíti konkrét jelentését. A jó, az igaz szinonimája lesz – oppozícióban azzal a sátáni csapással, amit az emberiségre mért a szakadás és a romlás rossz szelleme, a nem igaz religio. A religio szó majdnem mindig egyes számban szerepel, minthogy néhányszor felsorolja a három nagy európai egyházat, ezért néha már valami gonosz egytest szövetséget sugallhatna az egyes szám. Fuhrmann azonban nem nyomoz összeesküvés után és (remek ötlettel) a megnevezetteket egyetlen egyszer se marasztalja el hibában, mulasztásban, *csak* a vallást vádolja. A telítettebb szövegrészeknél kissé monotonná válik az alaptétel makacs ismételtetése, meggyőző viszont, ami minden fejezetben föltűnik: a *Mensch* folyvást biztosítatik arról, hogy mindegy, milyen felekezethez tartozik. A főmotívum kiemelését is szolgálja (igaz, tulajdonképpen abból következik), hogy Fuhrmann egy sor olyan jelenséget és elképzelést, amiknek a kereszténység közeli és távoli múltjában igen konkrét jelentése volt, s a jelentésváltozatokról heves viták dúltak, vagy megfoszt a hagyományos jelentéstől vagy tompítja azt.¹⁹ Nem biztos, hogy ez mindig tudatos, hiszen – ismétlem –

¹⁹ A könyv befejező, hetedik részében a kérdező ember nekiszegzi a szerzőnek a kérdést: „Amit eddig hallottunk, elég lenne az igaz kereszténységhez? Egyetlen szó sem szerepel a hittételekben arról, amiről most a hitviták szólnak”. Erre válaszként az eddigi hat rész fontossága hangsúlyoztatik (középpontban a lelki elmélyüléssel, az újjászületés életgyakorlatával), mert „aki ezt felismeri, az felismerni fogja a hit- és vallási tételeket is”. Az utóbbi alacsonyabb rendűségére utal azután, hogy a legfőbb, „ami az embereket a kereszténységben félrevezeti és akadályozza, az némely vallástételnek részleges ismerete és megtudása” (§ LXIV.) De tovább gyöttri az ember a szerzőt: „Nem mond ellent ez a tanítás az Isten előtti való megigazulásnak?” Ebből ugyan szofisztikusan vágja ki magát Fuhrmann: „Ez az írás nem különösképpen a megigazulás tanáról szól, mert ez a tanítás örökkévaló” (§LXVI); nem marad azonban kétség afelől, hogy az embernek adott tanács, az egész koncepció lényege „a KRISZTUSNAK bennünk való kegyelmes birodalma, a Mennyei Birodalom a Földön, az újjászületés e Mennyei Birodalomban magában és KRISZTUS birodalmában”. (Erről pedig „minden vallásban beszélnek és tanítanak”,

a fő mondanivaló fényében minden részlet egyszerű és magától értetődő. Például Krisztus Királysága eljövendő itt a Földön (hogy *közelesen*, az gyakran nincs ott, de előfordul a jelen idő); az újjászületett, lelki embernek ott pompás helye *van*; az ilyen megtért nem kell, hogy mentes legyen a bűntől (nem is lehet, utóvégre nem vagyunk perfekcionista!).

A latin változat sorsa és a tervezett magyar fordítás

Az *allocutio dedicatoria* szól arról, hogy egy nagy műveltségű, korábban már Sárospatakon működő külföldi az 1660-as évek elején Lorántffy Zsuzsanna erdélyi fejedelemszónynak Augustin Fuhrmann egyik művének latin példányát elküldte, amit áthatott „a jámborság fénye” és ami eredetileg német nyelven íródott. A fordító küldte neki a művet, hogy a fejedelemszonyt azt latinról magyarra fordíttassa és kiadassa.

Ez azt jelenti: az átvitel egy közvetítő nyelvre kizárólag azért történne, hogy a latin változat nyomán egy bizonyos harmadik nyelvre történjék a fordítás. A fordításoknak rendkívüli jelentőségük van a magyar irodalomtörténetben. Gyakori a közvetítő nyelv alkalmazása is. Ám minden ilyen esetben már meglévő közvetítő fordításokról van szó, kezdetben majdnem mindig latinról. Ehhez a német vallásos irodalom is szolgáltat példákat. Johann Gerhard esetében egy épületes könyv latin változatáról beszélhetnénk úgy, mint az exportsiker okozójáról. *Meditationes sacra* címmel adta ki latinul német fordítása változata előtt. A könyv rendkívüli népszerűségét (tizenkét nyelven csaknem 120 kiadás) azzal lehet magyarázni, hogy a kiadóknak autentikus latin nyelvű példány állott rendelkezésükre.²⁰

Az ajánlásból nem nehéz arra következtetni, mit is gondol a szerző: a fejedelemszony környezetében aligha lehet valaki, aki németül tudna. Valóban: alig található még egy olyan „sarok” a Kárpát-medencében, ahol a lakosság ilyen mértékben teljesen magyar volt és ahol a művelt réteg oly kevéssé volt arra utalva, hogy németül beszéljen, mint éppen Sárospatak és Debrecen környéke. (Ez összefügg azzal, hogy az ifjabb református értelmiség a 17. század közepén már nem német, hanem angol és németalföldi főiskolákat látogatott.) Éppen ilyen nyilvánvaló az is, hogy az ismeretlen, aki a latin művet magyarra

de a hitnek ez a szférája nem tartozik a konfessziókra, „ez a Mennyei Birodalom csakis az újjászületetteké, semmiképpen azoké, akik még a régi születésben maradnak”.)

²⁰ STRÄTERnél (*Meditation*, 43.) találtam egy olyan utalásra, amely hasonló a mi esetünkhöz: „Die *Meditationes* (Gerhards) konnten ohne den Umweg über deutsche Sprachkenntnisse [...] übersetzt werden.” Zólyomi-Perinna Boldizsár, a mű korai magyar fordítója (Bártfa, 1616) a latin munkából dolgozott („D. Gerhard Jan. Deák irasából”).

fordította, Lorántffy Zsuzsanna környezetén túl erre a tisztán magyar református lakosságra is gondolt.

Az *Ajánlás* 1660. február 10/20-án kelt. Ezek a hetek és hónapok a vidék protestáns lakossága számára igen nehezek voltak. A törökök elpusztították Sárospataktól délre a tisztán reformált területet. Az egész erdélyi fejedelemség a folytonos fejedelemváltás és a büntető akciók miatt szenvedett. Éles fordulatot a Rákóczi-család jelentett majd. Az aszkétikusan szigorú, hithű kálvinista Lorántffy Zsuzsanna (1600-1660) halálos ágyában feküdt és a vár, valamint az egész birodalom senki másénak, csakis a menyének kezébe kerülhetett. Ő rokona volt annak a Báthori Istvánnak, aki lengyel király volt. Édesanyja lengyel katolikus családból származott. Báthori Zsófia (1629-1680) az erdélyi fejedelemmel kötött házassága előtt (néhány kortársa szerint éppen annak érdekében) tért át a református hitre. Úgy mesélték, hogy midőn úrvacsorát vett, a kenyér alá ostyát rejtett. 1660 elején gyakran azzal provokálta a kálvinista udvari prédikátorokat, hogy jezsuitákat hívott meg. Mikor az anyósa meghalt és ugyanabban az évben férje is eltávozott, sürgősen behívta őket az elűzött reformált prédikátorok és tanítók helyére.²¹ A kálvinizmusnak mindaddig és a 18. századtól napjainkig is erős bástyája mintegy fél évszázadra a katolikus expanzió keleti fészke lett.

Miért kellett itt most ezt elmondani? Azért, hogy világos legyen: a magyar Fuhrmann-fordítás gondolata a lehető legalkalmatlanabb időben jött. A fentebb mondottak szerint az is csaknem kizárható, hogy a fordító megvalósíthatta volna tervét Sárospatakon. Ugyancsak kérdéses, hogy az elűzött prédikátorok egyike kezdett volna valamit ezzel a művel: a protestáns Rákóczi-család ezidőben eltűnt a történelemből és az erdélyi nyomdák sem kaptak ilyen feladatot.

Mégis azt gondolom, ez a sikertelen vállalkozás nem érdektelen: a latin szöveget ugyan közvetítőnek gondolták, szűk elit körben azonban szolgálhatott olvasmányként. Csaknem bizonyosan e magyar elit körhöz tartozott a budapesti példány tulajdonosa, aki a mű kimondottan dogmatikai követelményeit háttérbe helyezte és igen jól érezte a *Rettung* rokonságát, amikor a későközépkori misztika egy fő művére, a *Theologia Teutschra* utalt.²² Mindenképpen fontos megkérdezni, vajon létezett-e protestáns épületes irodalom

²¹ Katolikus papokat Lorántffy Zsuzsanna is szívesen látott, mind a vitázás mind az elmélyültebb „kegyességi beszélgetések” céljából. Ez utóbbiról lehetett szó, amikor a fejedelemasszonynak egy pálos szerzetes az *Imitatio Christi* példányát kínálta. Valószínűsíthető tehát, hogy a fejedelemasszony Kempis Tamást már évekkal a Fuhrmann-fordító javaslata előtt ismerte.

²² Egy 18. századi kéz bejegyzése a címdalomban: „Qui tractatus tam aureos prodidere, vel conscientiam Christianorum maxime perstrinxere ac instruxere saepe sua nomina omittere solent (út videre etiam in Theologia

magyar nyelven 1660 előtt? A kérdésre pozitív választ adhatunk. A már említett Gerhard-fordítást, illetve más terveket és programokat az angol épületes irodalom, mindenek előtt Bayly könyve jóval meghaladta. A *Praxis pietatis* olyan karriert futott be, amely a magyar protestantizmus könyvtörténetében példa nélküli. Ha nem is évente, de 1636 és 1643 között ötször jelent meg és ezeket rövidesen javított kiadások követték. A magyar nyelvterület kálvinistáinak kicsiny könyvpiaca telített volt.

Ennek ismeretében adódik a kérdés, a fordítót és az általa említett tanácsadókat és kezdeményezőket milyen kegyességi igény inspirálta? Milyen igényt vagy szükségletet nem tudott Bayly kielégíteni? Bayly könyve egy gondosan kiépített rendszer, ebben a kompendiumban részletes előírásokat találhatni arról, miképpen kell ezt a valóban mindennapi-gyakorlati *pietast* megtanulni és gyakorolni. Ez semmiképpen sem volt elegendő azoknak az erdélyi reformátusoknak, akik a 17. század ötvenes éveiben a legmélyebb egzisztenciális fenyegetést élték meg. Fuhrann *Rettungja* nem volt átfogó tankönyv, de nem is volt egzaltált prófécia, sokkal inkább jajkiáltás és radikális javító program. A szerző gyors változást akart a hamis, „vallásoktól” szétszabdalt kereszténységtől az igaz kereszténységhez. A megoldást önmagunk megismerésében és az egyéni életvezetésben látja, nem pedig a villámszerű megvilágosodásban. (A taktikus-politikus módon átgondolt uniós tervek többé nem merülnek föl, ilyenek bőségesen voltak és Közép-kelet Európa népei semmit azokból nem profitáltak.)

A névtelen fordító és a fordítás kezdeményezői, a fejedelemső udvari emberei okosan választották azt a könyvet, ami a legtisztábban szólaltatja meg az egyetemes negatív – megsemmisítő – diagnózist az egyházak, a „vallások” romlottságának ökumenéjéről. Emellett reális megfontolást mutat, hogy a *Rettung* az *allocutio dedicatori*ában kálvinista alapműnek van beállítva. Nem tudatlanságnak, sokkal inkább jámbor csalásnak kell tartani, hogy itt a lutheránus Fuhrmannt reformátusnak nevezik, nyilván azzal a szándékkal, hogy a fejedelem asszonynak kimondottan kedvet csináljanak a magyar fordításhoz. S vajon miért választják ki éppen ezt a művet, amely a kortársak barokk remekléseihez képest is száraz, kevésbé olvasmányos elmélkedés? Talán azért, mert a fölfordult világ abszurditásával abszurd szándékot szögez szembe. Ki kívánja iktatni a világot összezavaró és szétszaggató vallásokat, s el akarja vezetni az embereket az ősi, igaz valláshoz.

A végére hagytam, hogy lehet sejteni, milyen körből származik a „magyar Fuhrmann” ötlete, s a *Rettung* latin változata: Comenius köréből. Az általa vezetett Cseh Testvérek közt bizonyosan rátalálunk a fordítóra, a kiadóra, a latin kiadás helyére.²³ nehézséget okoz a magyar kutatás deficitje is: a sárospataki éveket (1650-1654) elég jól ismerjük, a következő másfél évtized magyarországi és erdélyi vonatkozásait alig.²⁴ A cseh kutatók viszont sokat publikáltak újabban honfitársaiknak e második exiliuma idejéből, s nyugat-európai kollegáikkal együtt gazdag új levéltári anyagot tártak föl.²⁵ Ebben itt a fő téma természetesen a diplomácia és a háború, vagy a hazátlanná lett próféták váradalmi, de olvasmányokról, irodalmi tervekről is kommunikálnak –különösen éppen a „Fuhrmann-eset” ideje táján, 1660 körül.

²³ Minden olyan érvt, amelyek ezt a feltevést alátámasztják, itt most nem tudunk felsorolni. Ezek közül egy a német kiadás nyomdásza és annak megjelenési helye: „zur Lissa in Pohlen bey Daniel Vetter”, azaz a cseh menekültek nyomdájában.

²⁴ Vízkelety András közölt és kommentált egy Comenius által diktált és „senili manu sua” aláírt Memoriale-t: VÍZKELETY András, *Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben*, Irodalomtörténeti Közlemények 71, (1967), 190-194. Az 1657-ben, Amszterdamban kelt írás magyar peregrinus diákoknak szól, megadja azok címeit is, akikhez könyvcsomagot vigyenek hazatérő útjukban. Mái ez a névsor a legszámosabb és legbecesebb dokumentuma annak, hogy a Kárpát-medencében kik voltak az idős tudós által még számon tartott ismerősök, elvbarátok: lelkészek és világiak. Vízkelety nyomán az erdélyi címzetekről állított össze adatsort HERPEI János, *Az öreg Comenius néhány magyar híve*, Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 3. köt., Szeged, 1971, 394-418, itt 408-418.

²⁵ Csak kiragadott példaként említődjek a London, Stockholm, Hamburg, Bécs mellett Krakkóra és Kolozsvárra is kiterjedő levelező-szervező hálózat, v.ö.: BLEKASTAD, Milada, *Peter Figulus, Letters to Samuel Hartlib*, 1657-58, Lychnos (1988), 201-245.